

TÜRKİYE’NİN YAKIN DÖNEMDEKİ İNSANİ GELİŞME EĞİLİMLERİ*

Hakan MIHÇI

(Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
hakan@hacettepe.edu.tr

Sevinç MIHÇI

(Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisat Bölümü, 06532, ANKARA)
sevinc@hacettepe.edu.tr

Özet:

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’nin insani gelişme alanında yakın dönemde gösterdiği ilerlemeyi farklı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yaparak değerlendirmek ve bu alanda daha ileri aşamalara ulaşılabilmesi için nelerin yapılması gerektiğini saptamaktır. Çalışmadan elde edilen bulgular Türkiye’nin son çeyrek yüzyılda insani gelişme alanında hızlı ilerleyen ülkeler arasında yer aldığını göstermektedir. Bununla birlikte, benzer gelişmişlik düzeyine sahip ülke gruplarıyla yapılan karşılaştırmalarda, Türkiye’nin görece konumunda ciddi bir iyileşmenin gözlenmediği anlaşılmaktadır. Ayrıca, insani gelişme alanında elde edilen kazanımlar ülke içinde eşit olarak dağıtılamamakta, eşitsizlikler coğrafi bölgelerden toplumsal cinsiyete kadar uzanan geniş bir yelpazede kendisini göstermektedir.

Abstract:

Recent Trends of Human Development in Turkey

In this study, it has been attempted to evaluate recent trends of human development in Turkey through comparing her trends with different group of countries and to identify necessary means for attaining higher levels of human development. It has been shown that Turkey is among the countries that have rapid improvements in terms of human development for the last quarter of the twentieth century. However, the comparison

* Gelişmenin insani boyutuna her zaman vurgu yapan Halime Hoca’nın anısına.

Anahtar Sözcükler: Gelişme, iktisadi büyüme, Türkiye, insani gelişme, insani gelişme endeksi, toplumsal cinsiyete bağlı gelişme endeksi.

Keywords: Development, economic growth, Turkey, human development, human development index, gender-related development index.

with similar developing countries has been indicated that Turkey has not been able to improve its relative position significantly. In addition, improvements in human development area within the country has not been shared equally either among the geographical regions or between the genders besides the various imbalances.

GİRİŞ

En genel anlamıyla gelişme, birçok ülkenin ulaşmak istediği temel “amaç” ve aynı zamanda niceliksel ve niteliksel bir dizi göstergede köklü değişikliklere yol açan bir “süreç” olarak görülebilir. Ulaşılmak istenen amaçlar ve aşılması gereken süreçler çerçevesinde gelişmenin ne anlama geldiği anlaşılmadıkça, hangi ülkenin gelişmiş hangisinin azgelişmiş veya gelişmekte olan ülke olduğunun belirlenmesi zorlaşmaktadır.

Öte yandan gelişme olgusuna getirilen yaklaşımlar, ülkelerin iktisadi, toplumsal ve insani gelişim süreçlerinin incelenmesinden elde edilen bulgular ve bu bulguların bütünsel bir çerçevede değerlendirilmesi sonucunda zaman içinde sürekli değişime uğramaktadır. Bu durum gelişmenin nasıl tanımlanması ve ne şekilde ölçülmesi gerektiği konularında uzlaşmaya varmayı güçleştirmektedir.

Bununla birlikte son yirmi yılda gelişmenin giderek insani gelişme bağlamında ele alındığı ve ölçümünde de insani gelişme ile ilgili göstergelerin ağırlıklı olarak kullanılmaya başlandığı gözlenmektedir. Bu doğrultuda, ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde iktisadi büyümeden çok insani gelişme alanında kaydettikleri ilerlemeler giderek daha belirleyici bir rol oynamaktadır. Pek çok uluslararası kuruluş tarafından gelişmekte olan ülke sınıflaması içine yerleştirilen Türkiye'nin insani gelişme alanında zaman içinde gösterdiği performans bu bağlamda önem kazanmakta, ülkenin mevcut konumunun saptanması ve geleceğe yönelik politika önerilerinin geliştirilmesinde hayati bir işleve sahip olmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye'nin insani gelişme alanında son dönemlerde gösterdiği performansı çeşitli ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yaparak değerlendirmek ve bu alanda daha ileri adımların atılabilmesi için nelerin yapılması gerektiğinin altını çizmektir. Bu temel amacın yanısıra iktisadi gelişmenin tanımlanmasında zaman içinde ortaya çıkan dönüşümlerin insani gelişmeyi nasıl ön plana çıkardığının da ana hatlarıyla incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda iktisadi gelişmenin ölçümünde kullanılan araçların nasıl bir evrim geçirdiği gözden geçirilmektedir.

Çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda gelişme düşüncesi ve kavramının zaman içindeki yolculuğuna kısaca değinilmekte, iktisadi gelişmeden insani gelişmeye nasıl yönelindiği üzerinde durulmaktadır. Birinci kısmın uzantısı olarak algılanabilecek ikinci kısımda ise, insani gelişme düşüncesinin kendi içindeki gelişim evresi üzerinde odaklanılmaktadır. Çalışmanın ana gövdesini oluşturan üçüncü kısım Türkiye'nin insani gelişme eğilimlerinin incelenmesine ayrılmıştır. Bu kısımda ilk olarak Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeks değerindeki değişimin hızı ve yönü incelenmiş ve farklı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yapılarak ülke ekonomisinin insani gelişme alanında ulaştığı düzey belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra, insani gelişme alanında gözlenen bazı eşitsizlikler üzerinde yoğunlaşmıştır. Çalışmanın son bölümü elde edilen bulguların yorumlanmasına ayrılmıştır.

1. İKTİSADİ GELİŞMEDEN İNSANİ GELİŞMEYE

Gelişme kavramının iktisat yazınındaki yaygın kullanımının yarım yüzyıllık bir geçmişi olmasına rağmen, bu kavramla anlatılmak istenen sürecin yüzyıllar öncesine dayandığı bilinmektedir. Kabaca kapitalist gelişme ile özdeşleştirilebilecek bu tarihsel süreç içerisinde sanayi devrimi ve bu devrimin yarattığı köklü değişimler önemli bir yere sahip olmuştur. Onsekizinci yüzyılda İngiltere'de başlayan ve daha sonra Kıta Avrupası ülkelerine yayılan sanayileşme sürecinin getirdiği yenilikler ve değişiklikler, "ilerleme" kavramı çerçevesinde değerlendirilmiş ve Batı her türden gelişme ve modernliğin merkezi haline gelmiştir. W.W. Rostow (1975) "Herşey Nasıl Başladı" (*How It All Begun*) adlı kitabında modern kapitalist toplumun kökenlerinin Batı Avrupa'da aranması gerektiğini belirtirken, başka bir çalışmada da sanayileşmenin zaman içerisinde "modernliğin simgesi" haline geldiğini vurgulamaktadır (Rostow, 1971: 54).

Bu süreçte, Batı dışında kalan ülkeler için Batılılaşma, sanayileşme ve modernleşme, Batı uygarlığının yarattığı refah artışına ulaşmanın farklı kavramlar altındaki temel aracı haline gelmiştir (Arndt, 1987). Böylece batılılaşma, sanayileşme ve modernleşme, iktisadi ve toplumsal yaşamda tüm dünyaya egemenliğini kabul ettiren bir paradigmaya dönüşmüş; gelişme kavramıyla özdeş olarak kullanılmıştır. Bunun sonucunda, ülkelerin gelişmesinin düzeyi, batılılaşma, sanayileşme ve modernleşmeyi ne ölçüde gerçekleştirebildikleriyle belirlenmeye başlamıştır. Bu ölçüt günümüzde de zaman zaman kullanılmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişme olgusu üzerine görüş bildiren öncü iktisatçılar genellikle Birleşmiş Milletlerin ve diğer uluslararası kuruluşların çatısı altında toplanmışlardır. Uluslararası örgütlerde uzman olarak

çalışan H.W. Singer, P. Rosenstein-Rodan, R. Nurkse, R. Prebish ve W. A. Lewis gibi iktisatçıların katkılarıyla, gelişme başlığı altında kendine özgü bir yazın alanı ve iktisat biliminin bir alt dalı oluşmaya başlamıştır.

Başlangıçta, gelişmenin tanımı ve amacı üzerine söylenen sözler geniş kapsamlı ve içeriği belirsizdir. Örneğin Birleşmiş Milletler'in 1948 yılında yayınladığı bir raporda "yaşam standartlarının iyileştirilmesinin iktisadi gelişmenin temel amacı olarak görülebileceği" belirtilmektedir (United Nations, 1948: 271). Ancak yaşam standartlarının iyileştirilmesinin neleri içerdiği ve bunun nasıl gerçekleştirileceği açık değildir. Bu belirsizlik kısa sürede aşılmış ve gelişmenin ne anlama geldiği konusunda net yaklaşımlar geliştirilmeye başlanmıştır. 1950 yılında yayınladığı kitabında Ellsworth şunları söylemektedir: "Esas olarak iktisadi gelişme *sorunu* ulusal gelir düzeyini kişi başına düşen çıktıyı arttırmak yoluyla yükseltmektir ve böylece her birey daha fazla tüketme olanağına sahip olacaktır (Ellsworth, 1950: 796). "Sorum" bu şekilde ortaya koyulunca daha kesin tanımlara ulaşmak mümkün olmuştur: "İktisadi gelişme kendisini artan mal ve hizmet akımıyla gösteren maddi refahtaki sürekli ve kalıcı bir iyileşme olarak tanımlanabilir (Okun ve Richardson, 1962: 230)." Göreli olarak daha teknik tanımlarla da karşılaşmıştır: "İktisadi gelişme bir ekonominin kişi başına düşen gelirindeki büyüme oranının düşük veya negatif olması durumundan, önemli ve sürekli olarak artan düzeye ulaştığı süreç olarak tanımlanır (Adelman, 1961:1)."

Böylece 1940'ların sonlarından 1970'lerin sonlarına kadar geçen dönem içerisinde, gelişme kavramı büyük ölçüde iktisadi büyüme ile eş anlamlı bir kavram gibi algılanmıştır.

Bu ana akımın yanısıra yeni sömürgeci (neocolonial) *bağımlılık* okulu da farklı bir kavramsal çerçeveye kalkınma düşüncesini derinden etkileyebilmiştir. Marxist düşüncenin bir uzantısı olarak görülen bağımlılık okulu, kapitalist dünya ekonomik sisteminin tarihsel gelişimi sürecine odaklanmıştır. Bu yaklaşım bağımlılık ve sömürü ilişkileri sonucunda ortaya çıkan *merkez* (gelişmiş ülkeler) ve *çevre* (azgelişmiş ülkeler) ayırımı üzerinde yoğunlaşır.

Bağımlılık okulunun temel yaklaşımına göre, gelişmişliği de, azgelişmişliği de yaratan kapitalist gelişme ve yayılmadır. Geri kalmış olarak nitelendirilen ülkelerin içinde buldukları durum, doğrudan kapitalist gelişmenin ve onun iç çelişkilerinin sonucunda ortaya çıkmıştır. Kapitalist yayılmanın azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmeye uygun koşullar yaratmak bir yana, bu ülkelerde sadece azgelişmişliğin koşullarını oluşturduğu ileri sürülmektedir. Başka bir deyişle bu yayılma, merkezde kapitalist gelişmeye uygun ortam yaratırken, çevrede bu tür bir ortamın oluşmasını engellemektedir

(Amin, 1973; Frank, 1967; Emmanuel, 1972). Dolayısıyla iktisadi büyüme, özellikle az gelişmiş ülkeler için, gelişme sürecinde tek başına bir anlam ifade etmemektedir.

Bununla birlikte, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin (GOÜ) sorunlarının acil olarak çözülmesi amacıyla yola çıkan geleneksel gelişme iktisadının başlangıçta büyük ölçüde iktisadi büyüme üzerine odaklanması oldukça ilginç gözükmemektedir. Açlık, yoksulluk, işsizlik, gelir dağılımı, sağlık, eğitim v.b. sorunlar bir köşede dururken, neden iktisadi büyüme ön plana çıkmış ve gelişmeyle özdeşleştirilmiştir?

Nedenlerden ilki, kapitalizmin gelişme sürecinde elde edilen tarihsel deneyimle yakından ilişkilidir. Gelişme iktisadının öncüleri iktisadi gelişme sorunuyla karşı karşıya kalan ülkelerin izlemesi gereken yolun, bağımlılık okulu kuramcılarının önerilerinin tersine, Batı'daki kapitalist gelişme sürecinin benzeri olduğuna inanmışlar ve bu süreçte elde edilen bulgulardan yola çıkarak hızlı iktisadi büyümenin, iktisadi gelişmenin anahtarı olduğu sonucuna varmışlardır (Ingham, 1993: 1803).

İkinci neden ise, birçok gelişme iktisatçısının iktisadi büyümeyi kendi başına bir amaç olarak değil, iktisadi gelişmeyi gerçekleştirmenin bir yolu olarak görmeleridir (Bhagwati, 1984: 50). İşsizlik, yoksulluk ve gelir dağılımı gibi GOÜ'ün karşı karşıya olduğu hayati sorunların çözümüyle özel olarak ilgilenmemelerine rağmen; büyüme sürecinin bu sorunların çözümü için yeterli kaynağı yaratacağına inanmışlardır (Şenses, 1984: 115).

Üzerinde yeterince durulmayan nedenlerden birisi de, iki dünya savaşı ve bir Büyük İktisadi Bunalım'la karşı karşıya kalan Batı ekonomilerinin yirminci yüzyılın ilk yarısında, ondokuzuncu yüzyıla karşılaştırıldığında, yeterli düzeyde üretim artışı gerçekleştirememeleri ve iktisadi büyüme oranlarının düşmesidir. Bu durum savaş sonrası dönemde iktisadi büyümeyi, GOÜ'ün yanısıra Gelişmiş Ülkeler (GÜ) için de, iktisat politikalarının temel amacı haline getirmiştir¹. Buna paralel olarak iktisadi büyüme, iktisat kuramıyla uğraşan Batılı bilim insanlarının da temel ilgi alanı haline gelmiştir (Arndt, 1978).

Gelişme olgusu iktisadi büyümeyle özdeşleştirilince, gelişme iktisadının öncüleri gelişme sürecinde geri kalmış ülkelerdeki iktisadi büyümenin nasıl sağlanabileceği sorunu üzerinde yoğunlaşmışlar ve çözüm yolu olarak çoğunlukla sermaye birikimi sürecini hızlandıracak politikalara ağırlık vermişlerdir.

Sermaye birikimi sürecinin hızlanmasıyla kararlı ve sürekli bir yapıya bürünecek olan iktisadi büyümenin ise, toplumun yoksul kesimlerini oluşturan

işsizlere ve tarım kesiminde düşük ücretle çalışan işgücüne yüksek gelir elde edebilecekleri istihdam alanları yaratacağı düşünülmüştür. Ayrıca iktisadi büyümeden elde edilen gelirin bölüşümünde devlet, toplumun yoksul kesimlerini gözeterek, gelir dağılımındaki eşitsizlikleri de azaltmaya çalışacaktır (Bhagwati, 1984: 54).

Bununla birlikte, gelişme iktisadının öncülerinin temel ilgi alanının iktisadi büyüme üzerinde odaklandığı yeniden vurgulanmalıdır. GSMH veya kişi başına gelirin hızla artmasının, toplumun yoksul kesimlerine “otomatik olarak” faydalar sağlayacağı öngörülmektedir. Bu nedenle, GOÜ’ün karşı karşıya olduğu işsizlik, yoksulluk, sağlık, eğitim ve gelir dağılımı gibi sorunların doğrudan çözümünün geri planda kaldığı söylenebilir.

Gelişme tamamen kişi başına düşen gelirdeki bir artış olarak algılanıp iktisadi büyümeyle özdeşleştirilince, ölçümünde de iktisadi büyümeyle ilişkin istatistikler kullanılmaya başlanmıştır. Bir ülkenin gelişmiş olarak nitelendirilebilmesi için, ulusal ekonomisinin belirli oranlardaki (yüzde 3-5 veya daha fazla) bir yıllık GSMH veya GSYİH artışını gerçekleştirecek ve bunu kalıcı hale getirecek düzeye ulaşması gerektiği düşünülmüştür. Kişi başına GSMH’nın büyüme oranı da alternatif olarak gelişmenin ölçülmesinde kullanılmıştır ve halen kullanılmaktadır.

Özetle, İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970’lerin sonlarına kadar uzanan dönem içerisinde, gelişme neredeyse tamamen kişi başına sürekli gelir artışı olarak görülmüş ve büyük ölçüde iktisadi büyümeyle özdeşleştirilmiştir. Hızlı iktisadi büyümenin ise, sosyal refahı otomatik olarak arttırması beklenmiştir. Dönem içinde ulaşılan yüksek büyüme oranlarının² sosyal refahı arttırmada yetersiz kalmasının anlaşılmasıyla birlikte, geleneksel iktisadi gelişme düşüncesinin de sınırlarına ulaşılmıştır. Geleneksel iktisadi gelişme düşüncesindeki sınırlamalar, iktisadi büyüme amacına yönelik araçların seçiminden değil; iktisadi büyümenin kendisinin gelişmenin diğer bazı amaçlarına ulaşmanın aracı olmaktan başka birsey olmadığını yeterince algılanamamasından kaynaklanmıştır³. Bu süreç gelişme olgusuna bakış açısını önemli ölçüde değiştirmiştir. İşsizlik, yoksulluk, temel gereksinimlerin karşılanması ve gelir dağılımı gibi daha önce büyük ölçüde göz ardı edilen konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Böylece gelişmenin sadece iktisadi değil, toplumsal ve insani boyutlarının da olduğu anlaşılmıştır.

2. İNSANİ GELİŞMENİN EVRİMİ

Çalışmanın ilk kısmında vurgulandığı gibi, gelişmenin iktisadi büyüme ile eşanlı gibi algılanması, gelişme olgusuna uzun süre mal ve hizmet

üretiminin nasıl artırılacağı sorunu çerçevesinde bakılmasına yol açmıştır. Bu dönemde gelişmenin insani boyutu büyük ölçüde gözardı edilmiştir. Oysa ki, gelişmenin nihai odak noktası insani gelişmedir (Griffin ve Knight, 1992: 576). Sen (1992: 15)'in de belirttiği gibi, “iktisadi kalkınma süreci insanların yapabilirliklerini genişlettiği (expansion of capabilities) bir süreç olarak görülebilir.” Bu bakış açısından da anlaşılabilir gibi, gelişmenin ve özellikle de insani gelişmenin kişi başına mal ve hizmet arzını artırmanın ötesinde bir anlamı vardır. İnsani gelişme insanların kapasitelerini tam olarak kullanabilecekleri, ilgileri ve istekleriyle uyumlu, üretken ve yaratıcı bir yaşam sürebilecekleri bir ortamın oluşturulmasıyla ilişkilidir. Bu yaklaşımda ulusların gerçek zenginliği insanlardır.

Öte yandan, insani gelişmenin son yıllarda iktisadi büyüme yazınında karşımıza çıkan beşeri sermaye kavramıyla da yakından ilgisi vardır. İnsani gelişme büyümeyi belirleyen en önemli faktörlerden olan beşeri sermaye birikiminin oluşmasının ön koşulu sayılabilir. Dolayısıyla insani gelişme kavramı her ne kadar gelişme ile büyüme arasındaki çizgiyi kalınlaştırıyor olsa da, birbirleri arasındaki bağı başka bir açıdan yeniden gündeme getirmektedir.

İnsanlar daha uzun ve sağlıklı bir şekilde yaşayabilirler mi? Daha iyi beslenebilirler mi? Önlenebilir hastalıklardan kurtulabilirler mi? Okuyup-yazarak ve birbirleriyle iletişim kurarak düşüncelerini geliştirebilirler mi? Makul bir yaşam standardı için gerekli olan kaynakları elde edebilirler mi? Toplumsal yaşama daha etkin olarak katılabilirler mi? Bu sorular gelişmeyi insani gelişmeyle bütünleştirenlerin temel ilgi alanlarını oluşturmaktadır. Toplumsal yaşam içerisindeki bireyin temel gereksinimlerine odaklanan yukarıdaki sorulara olumlu yanıtlar bulunamadığı sürece insanlar kapasitelerini geliştiremeyecekler ve yaşamın kendilerine sunduğu çeşitli seçeneklerden ve fırsatlardan yararlanamayacaklardır. Dolayısıyla gelişme, iktisadi büyümenin yalnızca bir araç olarak görülüp, insanların yapabilirliklerini genişlettiği bir süreç olarak algılanmalı ve böylece insani gelişme ile bütünleştirilmelidir.

Aslında, son yarım yüzyıldaki gelişmelere bakıldığında, özellikle Batılı GÜ'nin insani gelişme alanında ciddi ilerlemeler kaydettikleri gözlenmektedir. Pek çok Batılı gelişmiş ülkede ortalama yaşam süreleri 80 yıla yaklaşmıştır. Bebek ölüm oranları ihmal edilebilecek düzeylere kadar gerilemiştir. Bu ülkelerde okuma-yazma bilmeyen yetişkin hemen hemen kalmadığı gibi, ilk ve orta öğrenimdeki okullaşma oranları da neredeyse yüzde 100 oranına yaklaşmıştır. Bu alandaki başka bir olumlu gösterge de kız ve erkekler arasındaki farklılığın büyük ölçüde giderilmiş olmasıdır (UNDP, 2003). Gelir açısından ise, dünya ortalamasının çok üzerinde gelir düzeyine sahip oldukları herkes tarafından bilinmektedir. Gelir dağılımı pek çok ülkede görece olarak

eşitlenmiş, toplumsal yaşama katılım gerek erkekler gerekse kadınlar için oldukça gelişmiştir.

GÜ düzeyinde olmasa da, 1950'lerden günümüze gelindiğinde, GOÜ'nin de insani gelişme alanında önemli kazanımlar elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun en iyi göstergelerinden birisi ortalama yaşam süresinde görülen hızlı artışlardır. Gelir düzeyi düşük ülkelerde, yüzyılın ortalarında ortalama yaşam süresi 30-40 yıl ile sınırlıyken, günümüzde 60 yılın üzerine çıkmıştır. Birçok ülkede kadınların ortalama yaşam süresi 70 yılı geçmektedir (UNDP, 2003).

Bebek ölümleriyle ilgili istatistikler de benzer bir eğilim göstermektedir. Düşük gelirli ülkelerin bebek ölüm oranlarında yüzde 50'nin üzerinde azalmalar olmuştur (World Bank, 1993: iii). Ancak 1999 yılında bile her 1000 bebekten 100'ün üzerinde ölümlerle karşılaşılacak ülkelerin sayısı 21'dir (UNDP, 2001: 168-169). Ayrıca Sierra Leone, Nijer, Malavi ve Mali gibi ülkelerde bebek ölüm oranları oldukça yüksektir (UNDP, 2001: 169).

GOÜ'nin en başarılı oldukları alanlardan birisi de okuma-yazma ve okullaşma oranlarındaki olumlu gelişmelerdir. Son otuz yıldaki gelişmeler sonucunda, 15 yaş üstü toplam nüfusun yaklaşık yüzde 75'i okuma-yazma bilmekte, erkeklerin tamamına yakını ilkokul eğitimini tamamlamaktadır. Kızların durumu bu kadar parlak olmamakla birlikte, birçok ülkede ilkokula gidenlerin oranı yüzde 70'lere yaklaşmaktadır. Ortaokul ve lisedeki okullaşma oranlarında da önemli ilerlemeler sağlanmıştır. 1965 yılında erkek ve kızların ancak yüzde 21'i ortaokul ve liseye devam ederken, bu oran 2001 yılında yüzde 50'ye yaklaşmıştır (World Bank, 1987; UNDP, 2003). GÜ ile karşılaştırıldığında, GOÜ'nin bu alanda hem niceliksel hem de niteliksel olarak daha ileri aşamalara ulaşması zorunlu gözükmektedir.

Kısacası, GOÜ'nin insani gelişme alanında son yarım yüzyılda elde ettiği kazanımların hiç de küçümsenemeyecek bir düzeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Ancak bu kazanımların bilinçli bir çabanın ürünü olduğunu söylemek güçtür. Daha açık bir deyişle, yukarıda belirtilen gelişmeler gelişme olgusunun insani boyutunun ön plana çıkartılmasından değil; bilimsel, teknolojik ve sağlık alanlarında İkinci Dünya Savaşı sonrasında görülen hızlı ilerlemelerden kaynaklanmıştır. Bundan başka, GOÜ ile GÜ arasındaki insani gelişme farkının zaman içinde ortadan kalktığını söylemek de olanaksızdır.

Ayrıca 1970'lerin ortalarından itibaren dünya ekonomisinde görülen krizler, GOÜ'nin gelişme performansını olumsuz yönde etkilemiş; insani gelişme alanında uzun dönemde elde edilen kazanımların geliştirilmesini engellemiştir.

1970'li yıllarda birbirini izleyen petrol krizleri ve hemen ardından 1980'li yılların ilk yarısına damgasını vuran global dış borç sorunları, bir yandan uluslararası piyasalardaki dengelerin bozulmasına, diğer yandan da stagfasyona ve özellikle GÜ'de artan korumacılığa yol açmıştır. Bu dışsal şokların GOÜ (özellikle petrol üreticisi olmayanlar) üzerinde son derece olumsuz etkileri olmuştur. GOÜ'nün yirminci yüzyılın son çeyreğindeki ortalama kişi başına GSMH artışı yüzde 1.8 ile sınırlı kalmıştır. Latin Amerika, Aşağı-Sahra Afrika, Orta Doğu'daki GOÜ'de ise kişi başına düşen GSMH bu dönemde ya ihmal edilebilecek düzeyde artmış ya da azalmıştır (UNDP, 2001: 181).

Büyüme oranlarındaki düşüşe paralel olarak, GOÜ'nün işsizlik oranlarında da 1980'li yıllarda önemli artışlar görülmüş ve bu eğilim 1990'lı yıllara da taşınmıştır (Todaro ve Smith, 2003: 333). Ek olarak, Latin Amerika, Asya ve Afrika'daki birçok ülkede reel ücret düşüşlerine rastlanmıştır (Griffin ve Knight, 1992: 584-585).

Bütün bu gelişmeler yoksulluk ve yoksunluk sorunlarını yeniden gündeme getirmiş, dünyadaki aç insanların sayısında hızlı bir artış görülmüştür. Yapılan tahminlere göre, 1993 yılında GOÜ'de günde 1 doların altında gelire yaşayanların sayısı 1.2 milyara, günde 2 doların altında gelire yaşamını sürdürenlerin sayısı ise yaklaşık 3 milyara çıkmıştır (UNDP, 2001: 9). 1990'ların ilk yarısında GOÜ'deki toplam nüfusun yüzde 32'si mutlak fakirlik sınırının altında yaşamaktadır ve bu oranın Güney Asya'daki GOÜ için yüzde 45'e ulaştığı tahmin edilmektedir (UNDP, 1998: 17). Aynı dönemde dünya nüfusunun en zengin yüzde 5'i, en fakir yüzde 5'in 114 katı gelir elde etmektedir (UNDP, 2002). 1998 yılında GOÜ'de temel sağlık hizmetlerinden yeterince yararlanamayan 2.5 milyar, temiz su kullanamayan yaklaşık 1 milyar kişi yaşamaktadır. Aynı yıl beş yaşın altında önlenebilir hastalıklardan dolayı her yıl 11 milyon çocuğun öldüğü, 163 milyon çocuğun aşırı zayıflık sorunuyla karşı karşıya kaldığı tespit edilmiştir (UNDP, 2001: 9). 2000 yılında GOÜ'de okuma-yazma bilmeyen 854 milyon yetişkin bulunmakta, bunların yüzde 60'ından fazlasını kadınlar oluşturmaktadır. Aynı yıl ilk ve orta öğrenim düzeyinde eğitim görmesi gereken 325 milyon çocuk okula gitmemekte ve bunların yaklaşık yüzde 60'ını kızlar oluşturmaktadır (UNDP, 2001: 9).

Ayrıca 1980'li yıllardan itibaren kamu harcamalarının bileşiminde de önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde hükümetler eğitim, sağlık gibi alanlara daha az harcama yapmayı tercih ederken, askeri harcamalarda herhangi bir sınırlamaya gitmemişlerdir (Gall, 1992: 539). 1989 yılında GOÜ'de yapılan askeri harcamalar, sağlık ve eğitim harcamalarının toplamından yüzde 70 daha fazla olmuştur (UNDP, 1992). Ek olarak, bu ülkelerde istihdam edilen askerlerin toplamının doktorların sekiz katından fazla olması (Gall, 1992: 533), hükümetlerin insani gelişmeye ne kadar önem verdiklerinin açık göstergesidir.

Özet olarak, 1970'li yılların ortalarından itibaren GOÜ'deki temel sorun krizle nasıl mücadele edileceği ve iktisadi büyümenin yeniden nasıl sağlanacağı olmuştur. Eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere yapılması gereken harcamalar lüks olarak kabul edilip, kriz sonrasına ertelenmiştir. Ancak bu tercihin uzun dönemli gelişme sürecini olumsuz yönde etkileyeceği açıktır. İnsani gelişmenin kendi başına bir anlamı olmasının yanısıra, verimlilik, üretim ve gelir artışlarının da aracı olduğu unutulmamalıdır.

Bu bağlamda, büyüme ile gelir dağılımı ve yoksulluğun giderilmesi arasında bir uzlaşma veya çözüme ilişkin ilk kuramsal çalışmaların “*büyüme ile birlikte yeniden gelir dağılımı*” yaklaşımının doğmasına yol açtığı belirtilmelidir. Bu yaklaşıma göre, kalkınmanın temel olarak iki amacı olması gerektiği, bunların iktisadi büyüme ve yoksulluğun ortadan kaldırılması olduğu, yoksulluğun ortadan kaldırılmadıkça gerçek anlamda kalkınmadan söz edilemeyeceği, mevcut varlıkların mülkiyeti, büyüme sürecinin başlangıcında, toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırılabilirse, hızlı iktisadi büyümenin yaratacağı gelir artışlarının daha adil olarak paylaşılabilceği ve bu durumun da yoksulluğun ortadan kaldırılmasına önemli katkılarda bulunabileceği vurgulanmıştır (Adelman ve Morris, 1983; Chenery vd., 1974).

Bu yaklaşımı izleyerek yoksulluğun giderilmesi kapsamında minimum besin, sağlık, eğitim gibi temel hizmetlerin sağlanmasına öncelik veren çalışmalar, *temel insani gereksinimler* olarak adlandırılan yeni bir kalkınma yaklaşımının doğmasına yol açmıştır. Temel insani gereksinimler yaklaşımı iki esas etrafında şekilleniyordu. Bunlardan ilki, kişinin fizyolojik yeniden üretilmesine olanak veren beslenme, konut, giyim gibi gereksinimlerin minimum düzeyde karşılanması; diğeri ise, temel hizmetler olarak nitelendirilen sağlık, içme ve kullanma suyu, eğitim ve ulaşım gibi gereksinimlerin toplumun geneline yaygınlaştırılmasıdır.

Temel insani gereksinimler yaklaşımı, insanların iyi bir yaşam sürebilmesi için belirli düzeydeki fiziki, sosyal ve psikolojik ortamın evrensel standartlara uygun olarak sağlanması tezini öne sürerek kalkınmanın temel hedefinin öncelikli olarak bu gereksinimlerin giderilmesi olduğunu savunmuştur (Streeten vd., 1981; Morawetz, 1978).

Temel gereksinimler yaklaşımı kapsamında öngörülen politikalar zenginden alıp yoksula verme esasına, yani yaratılan gelirin yoksullar lehine yeniden paylaşımına dayanmamaktadır. Tam tersine, öngörülen politikalar beşeri sermayeye yapılan yatırımları içermekte ve dolayısıyla ülkenin büyümesi üzerine olumlu etkiler yapacağı ileri sürülmektedir. Öngörülen politikalar, mutlak yoksulların refah düzeyini yükseltmek için hem üretkenliklerinin hem de gelir yaratma kapasitelerinin artırılmasını içermektedir (Lynn, 2003: 27).

Dolayısıyla, bu yaklaşımın temeli yoksul kesimlerin saptanması ve bu kesimlere yönelik yatırım programlarının uygulanması üzerine odaklanmaktadır. Kalkınma politikalarının temel insani gereksinimlerin karşılanmasına doğru yönlendirilmesi sadece kalkınma sürecini hızlandıracak bir ilk hareket olarak görülmemekte, aynı zamanda temel insan hakları kapsamında da soruna yaklaşılmaktadır.

Kısacası, 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren gelişmenin insani boyutuna kuramsal düzeyde giderek daha fazla vurgu yapıldığı gözlenmektedir. Birleşmiş Milletler 1990 yılından başlayarak her yıl düzenli olarak İnsani Gelişme Raporları yayınlamaktadır. Bugüne kadar hazırlanan raporlarda gelişme süreci mallardan çok insanı merkez alan bir süreç olarak tanımlanmıştır. Diğer bir deyişle, gelişme olgusu insani gelişmeyle bütünleştirilmiştir. İnsani gelişme ise insanların yapabilirliklerini genişlettikleri bir süreç olarak görülmüştür. Bu süreçte eğitim ve sağlık alanlarına daha fazla yatırım yapılmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır. İnsanların bilgi düzeylerinin ilerlemesi ve sağlık koşullarının iyileşmesinin, yapabilirliklerinin genişlemesine katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Bu durum hem insanların yüksek gelir getiren işlerde çalışıp yaşam standartlarını yükseltmelerine, hem de bireysel özgüvenlerinin oluşumuna yardımcı olacaktır (UNDP, 1995: 3).

Gelişme olgusuna bakış açısındaki bu değişim, düzeyinin belirlenmesinde de değişik ölçütlerin kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Bu alandaki ilk çalışma Morris (1979)'in geliştirdiği "*Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi*" (Physical Quality of Life Index) dir. Bu endekste insani gelişme ile ilişkilendirilebilecek üç gösterge - bir yaşımdan başlayarak ortalama yaşam süresi, bebek ölümleri ve okuma-yazma oranı- kullanılmıştır. Her bir gösterge için ülkelerin performansına 1 ile 100 arasında bir değer verilmiştir. 1 en kötü performansı, 100 ise en iyi performansı göstermektedir. Örneğin ortalama yaşam süresi en yüksek olan ülkeye 100, en düşük olan ülkeye de 1 verilmektedir. Alt ve üst sınırlar arasında kalan ülkeler de sınırlara yakınlık derecelerine göre sıralanmaktadır. Her gösterge için ülkenin performansı 1'den 100'e kadar sıralandıktan sonra, bu sıralamaların ortalaması alınarak tek bir endeks değerine ulaşılmaktadır.

Morris'in yaptığı çalışmada hernekadar düşük kişi başına GSMH'ya sahip olan ülkelerin Yaşamın Fiziki Niteliği Endeksi (YFNE) düşük ve yüksek kişi başına GSMH'ya sahip olan ülkelerin YFNE'si yüksek bulunmuşsa da, GSMH ile YFNE arasında doğrusal bir ilişkinin olduğunu söylemek güçtür. Çünkü bazı yüksek kişi başına GSMH'ya sahip olan ülkelerin YFNE değerleri, en yoksul ülkelerin ortalama değerlerinin de altında olabilmekte ve bunun tersi durumlarla da karşılaşmaktadır (Morris, 1979). Bu endeks 1980'li yıllarda ülkelerin gelişme performanslarının karşılaştırılmasında kullanılmıştır.

Bu alandaki daha sistematik ve kapsamlı bir çalışma Birleşmiş Milletler Gelişme Programı (UNDP) çerçevesinde 1990 yılında başlatılmış ve “*İnsani Gelişme Endeksi*” (Human Development Index) adı altında bir endeks oluşturulmuştur. YFNE’ye benzer şekilde, İnsani Gelişme Endeksi (İGE) de ülkeleri insani gelişme alanında gösterdikleri performansa göre 0 ile 1 değerleri arasında sıralamakta; 0 en düşük, 1 ise en yüksek insani gelişme değerini göstermektedir.

İGE gelişmenin üç temel amacına yönelik olarak oluşturulmuştur: (1) “uzun yaşam” doğumdan başlayarak ortalama yaşam süresiyle; (2) “bilgi” yetişkinlerin okuma-yazma oranı ve ortalama eğitim süresinin ağırlıklı ortalaması olarak⁴ ve (3) “gelir” düzeltilmiş (adjusted) kişi başına reel gelir (düzeltilme satın alma gücü paritesiyle yapılmaktadır) ile ölçülmektedir.

Aynı YFNE ’nde olduğu gibi, İGE de bir ülkenin insani gelişme düzeyini “mutlak” olarak değil, “görelî” olarak ölçmektedir. Herbir gösterge için en yüksek performansı gösteren ülkeye 1, en düşük performansı gösteren ülkeye 0 değeri verilmektedir. Diğer ülkelerin değerleri bu iki sınır arasında belirlenmektedir. Aşama aşama gerçekleştirilen ölçüm sürecinden sonra, her ülke için tek bir İGE değerine ulaşılmakta ve ülkeler üç ana grupta sıralanmaktadır: Düşük insani gelişme (0.000-0.499), orta insani gelişme (0.500-0.799) ve yüksek insani gelişme (0.800-1.000).

Bu arada aynı YFNE’nde olduğu gibi, kişi başına gelir düzeyi düşük olan ülkeler İGE sıralamasının üstlerinde yer alabilmekte ve bunun tersi durumlarla da karşılaşmaktadır. Örneğin Avustralya 1999 yılında kişi başına gelir sıralamasında 12. iken, İGE sıralamasında 2. olmuştur. Aynı yıl Güney Afrika’nın kişi başına gelir sıralamasındaki yeri 45. lik iken, İGE sıralamasında 94. lüktür. Ek olarak, Türkiye’nin 1999 yılında İGE sıralamasındaki yerinin, kişi başına gelir sıralamasındaki yirmi bir basamak gerisinde olduğunu belirtelim (UNDP, 2001: 141-142). Bunun anlamı insani gelişme alanındaki ilerlemelerin kişi başına gelirdeki hızlı artışların öncesinde de sağlanabileceği veya kişi başına gelir düzeyinin yüksek olmasının insani gelişmenin garantisi olmadığıdır. Ayrıca İGE’ini oluşturan üç temel göstergenin gelişmenin insani boyutunun tamamını değilse bile önemli bir bölümünü kapsayacak biçimde seçildiği vurgulanmalıdır. “Doğumdan başlayarak ortalama yaşam süresi” sağlık koşullarıyla yakından ilişkilidir. “Eğitim düzeyi” insanların iletişime girebilmelerinde, bilgi edinebilmelerinde, kendilerini geliştirebilmelerinde ve işe girmelerinde önemli bir role sahiptir. “Gelir” ise nüfusun temel gereksinimlerini karşılayabilme ve maddî refah düzeyini göstermesi açısından anlamlı gözükme⁵.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında, büyük ölçüde İGE değerlerinin zaman içindeki değişimine dayanarak ve çeşitli ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yaparak, Türkiye'nin son dönemlerdeki insani gelişme düzeyi değerlendirilecektir.

3. TÜRKİYE’NİN İNSANİ GELİŞME EĞİLİMLERİ

Bu kısımda ilk olarak Türkiye'nin son yarım yüzyılda İGE değerindeki değişimin hızı ve yönü incelenecek ve farklı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yapılarak ülke ekonomisinin insani gelişme alanında ulaştığı düzey saptanmaya çalışılacaktır. Daha sonra, insani gelişme alanında gözlenen bazı dengesizlik ve eşitsizlikler üzerinde yoğunlaşılacaktır.

3.1. Türkiye'nin İnsani Gelişme Düzeyi

Türkiye'nin İGE değeri 1950 yılında 1,000 üzerinden 0,382 olmuştur. Bu değer günümüzde Türkiye'yi 175 ülke arasında 165. sıraya ve dolayısıyla en düşük insani gelişme sınıfına giren ülkeler arasına yerleştirmektedir. Ancak 1970'li yılların ortalarına doğru Türkiye'nin İGE değeri 0,500 olarak saptanmış olan orta insani gelişme sınırını aşmış ve düzenli olarak yükselmesini sürdürerek 2001 yılına gelindiğinde, yüksek gelişme sınıfı olarak kabul edilen 0,800 sınırından sadece 0,056 düşük kalıp 0,734'e ulaşmıştır (Bkz. Tablo 1.). Bu gelişme sonucunda Türkiye 2001 yılında 175 dünya ülkesi arasında 96. sırada yer almaktadır.

Aynı dönemde ortalama yaşam beklentisi 44 yıldan 70 yılın üstüne ⁶, yetişkin okur-yazarlık oranı yüzde 33.6'dan yüzde 85.5'e, ilk, orta ve yüksek öğrenimdeki birleşik okullaşma oranı ise yaklaşık yüzde 40'lardan yüzde 60'a yükselmiştir. Satınalma gücü paritesine göre kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla yaklaşık 500 ABD dolarından 6,000 ABD dolarına ulaşmıştır.

Tablo 1. Yıllar İçinde Türkiye'nin İnsani Gelişme Göstergeleri

	Doğumda Yaşam Beklentisi (yıl)	Yetişkin Okur-Yazarlık Oranı (%)	İlk, Orta ve Yüksek Öğretimde Birleşik Okullaşma Oranı (%)	Kişi Başına GSYİH (SGP/\$)	İnsani Gelişme Endeks Değeri (İGE)
1950	44,0	33,6	...	...	0,382
1965	53,0	53,0	44,9	791	0,438
1970	56,1	57,0	50,6	927	0,480
1975	59,9	63,3	50,9	1523	0,589
1980	61,9	68,7	51,1	2252	0,612
1985	64,0	74,1	56,4	3340	0,649
1990	66,3	78,0	58,4	4213	0,681
1995	68,1	82,0	62,4	5620	0,712
2001	70,5	85,5	60,0	5890	0,734

Kaynak: UNDP (2003); UNDP (2001a: 6); DPT (1996: 127, 138) ve Crafts (2002: 398).

İGE'ini oluşturan göstergelerde gözlenen bu ilerlemenin sonucunda Türkiye, 1970'lere kadar içinde bulunduğu düşük insani gelişme sınıflamasından, orta insani gelişme sınıflamasına geçmiş ve günümüze yaklaşıldıkça yüksek insani gelişme sınıflamasına aday ülkeler arasındaki yerini almıştır. Mutlak değerlere bakılacak olursa, Türkiye'nin İGE'i 1950 yılından 2001 yılına kadar 0,352 kadar artmıştır. Bu kayda değer bir iyileşmeyi göstermektedir. Türkiye'nin bu performansı ile insani gelişme alanında en hızlı ilerleyen ülkeler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. 1975-2001 yılları arasında 0,145'lik İGE mutlak değer artışıyla Türkiye 100 ülke arasında en hızlı gelişen 21. ülke olmuştur (Bkz. Tablo 2.). Mutlak değerlerdeki bu hızlı gelişmeye rağmen dönem boyunca Türkiye, 100 ülkenin dahil olduğu sıralamada genellikle görece konumunu köklü bir şekilde değiştirememiştir. Endeks değerindeki mutlak değişim miktarları ülkenin yoksunluğa karşı ilerlemekte olduğunu gösterirken, ülke sıralamasının Türkiye lehine değişmemesi, yüksek endeks değerine sahip ülkelerin de en az Türkiye kadar hızla ilerlediğini ortaya koymaktadır.⁷

Tablo 2. 1975-2001 Yıllarında İGE Değişimlerine Göre Ülke Sıralaması

SIRALAMA	ÜLKE ADI	DEĞİŞİM MİKTARI
1	Tunus	0.226
2	Endonezya	0.218
3	Mısır	0.215
4	Nepal	0.212
5	Çin	0.200
6	Cezayir	0,194
7	Fas	0,179
8	Kore Cum.	0,178
9	Malezya	0,175
10	Hindistan	0.174
11	Suudi Arabistan	0,173
15	Bolivya	0.161
16	İran	0,157
19	Sudan	0,152
20	Suriye	0.149
21	TÜRKİYE	0.145
22	Honduras	0.145
23	Malta	0.140
50	Togo	0,099
70	Paraguay	0,077
80	Arjantin	0,065
90	Kenya	0.049
95	Güney Afrika Cum.	0.024
99	Kongo Dem.Cum.	-0.056
100	Zambiya	-0.076

Kaynak: UNDP (2003)'den hesaplanmıştır.

Türkiye'nin insani gelişme alanında gösterdiği performansı daha iyi algılayabilmek için, içinde yer aldığı bazı ülke gruplarıyla karşılaştırmak yararlı olacaktır. Bunlardan ilki Avrupa Birliği (AB) üyeliğine aday ülkelerdir. Bilindiği gibi Türkiye, kırk yıla varan bir zaman dilimi içinde AB'ye üye olma isteğini dile getirmiş ve son dönemlerde bu alanda önemli adımlar atmıştır. Buna rağmen, gelişme göstergelerine bakıldığında, Türkiye'nin bugün ulaştığı noktada AB üyeliğine aday diğer ülkelerin görece olarak gerisinde kaldığı gözlenmektedir. Gerek insani gelişme perspektifinden, gerekse gelir açısından bakıldığında Türkiye, AB üyeliğine aday ülkeler arasında görece olarak en kötü

performansa sahip ülke olmuştur. Türkiye 2001 yılında AB'ye aday ülkeler içinde İGE'si en düşük olan, kişi başına geliri de sadece Romanya'dan daha iyi olan bir ülke konumundadır (Bkz. Tablo 3.).

Tablo 3. Türkiye ve Diğer AB Üyeliğine Aday Ülkelerin Gelişme Göstergeleri

	Yıllar İçinde İGE Değerleri						Kişi Başına Gsyih (Sgp/\$)
	1975	1980	1985	1990	1995	2001	2001
Bulgaristan	..	0.769	0.79	0.792	0.784	0.795	6890
Çek Cum.	..	..	..	0.835	0.843	0.861	14790
Estonya	..	0.811	0.818	0.814	0.793	0.833	10170
Kıbrıs Rum K.	..	0.8	0.82	0.844	0.864	0.891	21190
Letonya	..	0.791	0.803	0.803	0.761	0.811	7730
Litvanya	..	..	..	0.819	0.785	0.824	8470
Macaristan	0.775	0.791	0.803	0.803	0.807	0.837	12340
Malta	0.716	0.751	0.778	0.812	0.835	0.856	13160
Polonya	..	..	..	0.794	0.810	0.841	9450
Romanya	..	..	0.782	0.768	0.765	0.773	5830
Slovakya	..	..	..	..	..	0.836	11960
Slovenya	..	..	..	0.843	0.851	0.881	17130
TÜRKİYE	0.589	0.612	0.649	0.681	0.712	0.734	5890

Kaynak: UNDP (2003).

Günümüze gelindiğinde AB üyeliğine aday 13 ülkenin 10'u yüksek insani gelişme düzeyine ulaşmış, Bulgaristan ve Romanya Türkiye gibi orta gelişmişlik düzeyinde kalmalarına rağmen yüksek insani gelişme düzeyine Türkiye'den daha fazla yaklaşabilmişlerdir.

Buna rağmen, İGE'nin çeyrek yüzyıllık gelişimi açısından bakıldığında Türkiye, AB'ye aday ülkeler arasında en iyi gelişme gösteren ülkelerin başında gelmektedir. 1980-2001 ve 1990-2001 dönemlerine bakıldığında İGE'si en hızlı artan ülke Türkiye olmuştur.

Tablo 4. Türkiye ve Diğer AB Üyeliğine Aday Ülkelerin İGE Değerlerindeki Net Değişim

	2001-75	2001-80	2001-90	2001-95
Bulgaristan	..	0.026	0.003	0.011
Çek Cum.	..	..	0.026	0.018
Estonya	..	0.022	0.019	0.040
Kıbrıs Rum K.	..	0.091	0.047	0.027
Letonya	..	0.020	0.008	0.050
Litvanya	..	..	0.005	0.039
Macaristan	0.062	0.046	0.034	0.030
Malta	0.140	0.105	0.044	0.021
Polonya	..	..	0.047	0.031
Romanya	..	..	0.005	0.008
Slovakya	..	..	..	..
Slovenya	..	..	0.038	0.030
TÜRKİYE	0.145	0.122	0.053	0.022

Kaynak: Bkz. Tablo 3.

Bu olumlu gelişme 1990'ların ikinci yarısında görece olarak bozulma eğilimine girmiş ve aday ülkelerin çoğunluğu (Estonya, Kıbrıs Rum Kesimi, Letonya, Litvanya, Macaristan, Polonya ve Slovenya) bu dönemde Türkiye'den daha iyi performans göstermişlerdir (Bkz. Tablo 4.). Türkiye'nin son çeyrek yüzyıldaki hızlı insani gelişmesine rağmen günümüzde AB üyeliğine aday diğer ülkelerin gerisinde kalmasını hem başlangıç düzeyinin görece olarak düşük olmasına, hem de 1990'ların ikinci yarısında birbirini izleyen iktisadi krizlerin ülkenin insani gelişme süreci üzerinde yarattığı olumsuz gelişmelere bağlamak olanaklıdır. Buradan hareketle, Türkiye'nin yakın gelecekte AB'ye kabul edilebilmesi için sadece iktisadi ve siyasi değil, aynı zamanda sosyal ve insani alanlarda da ciddi atılımlar gerçekleştirmesinin zorunlu gözüktüğü belirtilmelidir.

Türkiye'nin insani gelişme performansının belirlenmesinde karşılaştırılabilir diğer bir ülke grubu yükselen piyasa ekonomileri (emerging markets) olarak adlandırılan ülkelerdir. Yükselen piyasa ekonomilerinin önemi özellikle küreselleşmenin hız kazandığı son yirmi yılda giderek artmıştır. Bu ülke grubunun içine genellikle piyasalarını ciddi ölçüde serbestleştirmiş, Batılı çok uluslu şirketler için çekici yatırım olanakları sunan, yüksek iktisadi büyüme oranlarına ve dinamik bir işgücüne sahip, buldukları bölgede siyasi etkinliği yüksek olan GOÜ dahil edilmekte ve Türkiye de bu ülkeler arasında yer almaktadır (Çavuşgil, 1997: 87).

Tablo 5. Bazı Yükselen Piyasa Ekonomilerinin Gelişme Göstergeleri

	Yıllar İçinde İGE Değerleri						Kişi Başına GSYİH (SGP/\$)
	1975	1980	1985	1990	1995	2001	2001
Arjantin	0,784	0,797	0,804	0,807	0,829	0,849	11320
Brezilya	0,643	0,678	0,691	0,712	0,738	0,777	7360
Endonezya	0,464	0,526	0,578	0,619	0,659	0,682	2940
Fas	0,427	0,472	0,506	0,538	0,567	0,606	3600
Filipinler	0,647	0,680	0,684	0,713	0,731	0,751	3840
Güney Kore	0,701	0,736	0,774	0,814	0,848	0,879	15090
Hindistan	0,416	0,443	0,481	0,519	0,553	0,590	2840
HongKong/Çin	0,755	0,794	0,821	0,857	0,875	0,889	24850
İsrail	0,794	0,818	0,838	0,857	0,879	0,905	19790
Malezya	0,615	0,658	0,692	0,721	0,759	0,790	8750
Meksika	0,684	0,729	0,748	0,757	0,771	0,800	8430
Mısır	0,433	0,480	0,530	0,572	0,605	0,648	3520
Portekiz	0,785	0,799	0,821	0,847	0,876	0,896	18150
Rusya Federasyonu	..	0,796	0,811	0,809	0,766	0,779	7100
Şili	0,700	0,735	0,752	0,780	0,811	0,831	9190
Tayland	0,612	0,650	0,673	0,705	0,739	0,768	6400
Tunus	0,514	0,572	0,620	0,654	0,693	0,740	6390
TÜRKİYE	0,589	0,612	0,649	0,681	0,712	0,734	5890
Uruguay	0,756	0,775	0,779	0,799	0,814	0,834	8400
Ürdün	..	0,637	0,659	0,675	0,702	0,743	3870
Yunanistan	0,831	0,847	0,859	0,869	0,875	0,892	17740

Kaynak: UNDP (2003).

Gerek kişi başına gelir, gerekse İGE ölçütleri kullanılarak Türkiye'nin gelişmişlik düzeyinin, yükselen piyasa ekonomileriyle karşılaştırıldığında ortalamanın altında kaldığı anlaşılmaktadır. Türkiye 2001 yılında kişi başına gelir açısından bu çalışmadaki örnekleme dahil edilen 21 yükselen piyasa ekonomisinin 6'sından, İGE değeri açısından ise sadece 4'ünden daha iyi konumdadır (Bkz. Tablo 5.). Dolayısıyla, Türkiye'nin yükselen piyasa ekonomileri sınıflamasında gelir düzeyi ve İGE değeri görece olarak düşük kabul edilebilecek ülkeler arasında yer aldığı söylenebilir.

Tablo 6. Bazı Yükselen Piyasa Ekonomilerinin İGE Değerlerindeki Net Değişim

	2001-75	2001-80	2001-90	2001-95
Arjantin	0,065	0,052	0,042	0,020
Brezilya	0,134	0,099	0,065	0,039
Endonezya	0,218	0,156	0,063	0,023
Fas	0,179	0,134	0,068	0,039
Filipinler	0,104	0,071	0,038	0,020
Güney Kore	0,178	0,143	0,065	0,031
Hindistan	0,174	0,147	0,071	0,037
HongKong/Çin	0,134	0,095	0,032	0,014
İsrail	0,111	0,087	0,048	0,026
Malezya	0,175	0,132	0,069	0,031
Meksika	0,116	0,071	0,043	0,029
Mısır	0,215	0,168	0,076	0,043
Portekiz	0,111	0,097	0,049	0,020
Rusya Federasyonu	...	-0,017	-0,030	0,013
Şili	0,131	0,096	0,051	0,020
Tayland	0,156	0,118	0,063	0,029
Tunus	0,226	0,168	0,086	0,047
TÜRKİYE	0,145	0,122	0,053	0,022
Uruguay	0,078	0,059	0,035	0,020
Ürdün	...	0,106	0,068	0,041
Yunanistan	0,061	0,045	0,023	0,017

Kaynak: Bkz. Tablo 5.

Buna ek olarak, Tablo 6. incelendiğinde, son çeyrek yüzyılda insani gelişme alanında kaydettiği gelişmenin Türkiye'nin yükselen piyasa ekonomileri içindeki görece konumunu köklü bir değişime uğratmadığı da gözlenmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin yükselen piyasa ekonomileri içinde ön plana çıkabilmesi için, yapısal uyum ve dünya kapitalist sistemine eklemlenme alanlarında son yirmi yılda gösterdiği çarpıcı gelişmelerin yanısıra, insani gelişme alanında da hızlı adımlar atmasının gerekli olduğu vurgulanmalıdır.

Özet olarak, Türkiye'nin son çeyrek yüzyılda insani gelişme alanında oldukça hızlı ilerlemeler kaydettiği ancak benzer gelişmişlik düzeyinde bulunan ülkelerle karşılaştırıldığında daha kat etmesi gereken önemli mesafelerin bulunduğu belirtilmelidir.

3.2. Türkiye'nin Eşitsiz İnsani Gelişimi

Önceki kısımda belirtildiği gibi, Türkiye'nin İGE değerlerindeki mutlak gelişmeler oldukça çarpıcıdır. Bu durum, Türkiye'deki yaşam standartlarının son yarım yüzyılda önemli ölçüde iyileştiğini göstermektedir. Başlangıçta Türkiye'nin ilerisinde olan ülkelerde de incelenen dönem içinde aynı doğrultuda değişimler gözlemlendiğinden, ülkenin göreceli konumunda ciddi bir ilerlemenin yaşandığını söylemek güçtür. Buna rağmen insani gelişme alanında ülke genelinde elde edilen kazanımların küçümsenemeyecek boyutlara ulaştığı vurgulanmalıdır. Ancak bu gelişmeden coğrafi bölgeler farklı ölçülerde nasibini almaktadır. Türkiye'nin İGE değerleri coğrafi bölgelere ayrıştırılarak ve 1975 ile 1997 yılları karşılaştırılmalı ele alınarak değerlendirilecek olursa karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: 1975 yılında Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgeleri ülkenin en düşük İGE değerlerine sahiptir. 1997 yılında bu bölgeler düşükten orta insani gelişme sınıflamasına yükselmişlerdir. Ancak Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinde zaman içinde İGE değerlerinde gözlenen değişim ortalamasının altında kaldığından, göreceli konumlarında kötüleşmenin gözlemlendiği vurgulanmalıdır (Bkz. Tablo 7.).

Tablo 7. Türkiye'nin Bölgelere Göre İGE Değerleri

BÖLGE	1975	1997	DEĞİŞİM
Marmara	0.627	0.801	0.174
Ege	0.573	0.757	0.184
İç Anadolu	0.549	0.736	0.187
Akdeniz	0.528	0.713	0.185
Karadeniz	0.504	0.694	0.190
Güney Doğu Anadolu	0.447	0.612	0.165
Doğu Anadolu	0.446	0.612	0.166

Kaynak: UNDP (2001a: 21).

Öte yandan, sadece Doğu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerinden daha iyi bir performans gösteren Marmara Bölgesi, başlangıç noktasının yüksekliğinden dolayı, yüksek insani gelişme sınıflamasına giren tek coğrafi bölge olmuştur. 1975-1997 yılları arasında Karadeniz ve İç Anadolu Bölgeleri Türkiye'nin İGE değerleri en hızlı artan coğrafi bölgeleri olmuş, bunları sırasıyla Akdeniz ve Ege Bölgeleri izlemiştir. Genel bir değerlendirme yapılacak olursa, Türkiye'nin İGE değerlerinin zaman içindeki değişiminin coğrafi dağılımında eşitsizliğin arttığı belirtilmelidir⁸.

Türkiye'deki insani gelişimin eşitsizlik boyutunu en iyi yansıtan alanlardan birisi de hiç kuşkusuz toplumsal cinsiyettir. Ülkeler arasında toplumsal cinsiyetten kaynaklanan ciddi farklılıkların bulunduğu ve bu

farklılıkların ülkelerin insani gelişme performanslarını değerlendirirken göz önüne alınması gereğinden hareketle UNDP, 1995 yılından başlayarak veri elde edebildiği ülkeler için *Toplumsal Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi* (Gender-Related Development Index) değerlerini yayınlamaya başlamıştır. Toplumsal Cinsiyete Bağlı Gelişme Endeksi (TCGE), İGE ile aynı değişkenleri kullanan birleşik bir endekstir. İki endeks arasındaki fark, TCGE'nin doğumda yaşam beklentisi, eğitim düzeyi ve gelir konusunda her ülkenin gösterdiği gelişmeyi kadın ve erkekler arasındaki kazanım farklılıklarına göre düzeltilmiş olmasındadır. Kadın ve erkeklerin kazanımlarının aynı olması durumunda TCGE ile İGE örtüşmekte, farklı olmasında ise toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden söz edilmektedir.

1995 ve 2001 yılları için Türkiye'nin TCGE değerlerine bakıldığında, bu değerlerin İGE değerlerinin altında kaldığı gözlenmektedir. Bundan daha da önemlisi 1995 yılında Türkiye TCGE sıralamasında 163 ülke arasında 55. sıradayken, 2001 yılında 144 ülke arasında 81. liği elde etmiş ve TCGE sıralamasındaki konumu İGE sıralamasına göre daha fazla kötüleşmiştir (UNDP, 1998a: 132 ve UNDP, 2003).

Türkiye'nin TCGE sıralamasında İGE sıralamasına göre daha gerilerde olması eğitim ve kişi başına gelir düzeylerindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Ortalama yaşam beklentisi açısından bakıldığında, 1995 ile 2001 yıllarında kadınlarla erkekler arasındaki farklılığın kadınlar lehine korunduğu gözlenmekte ve 2001 yılında Türkiye'deki kadınların ortalama yaşam beklentisi 72.8 yıl iken, erkeklerinki 67.6 yılda kalmaktadır (UNDP, 2003). Aynı dönemde ilk, orta ve yüksek öğrenimdeki birleşik okullaşma oranı erkeklerde yüzde 60'dan yüzde 65'e yükselirken, kadınlarda hemen hiç değişmeyerek yüzde 54 düzeyinde kalmıştır (UNDP, 1998a: 132 ve UNDP, 2003). Buna karşın, 1995 yılından 2001 yılına gelindiğinde yetişkinlerin okur-yazarlık oranı erkekler için yüzde 91.7'den yüzde 93.7'ye, kadınlar için ise yüzde 72.4'den yüzde 77.2'ye yükselmiştir. Zaman içinde kadınların okur-yazarlık oranında gözlenen görece iyileşmeye rağmen kadınların birleşik okullaşma oranının neredeyse sabit kalması eğitim düzeyindeki toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin devam etmesine yol açtığı iddia edilebilir⁹. Dönem içinde kadın ve erkekler arasındaki kişi başına gelir farklılıkları da oldukça yüksek düzeyde seyretmiş, 2001 yılına gelindiğinde erkeklerin ortalama kişi başına gelir düzeyi satın alma gücü paritesi cinsinden 8.028 ABD dolarına ulaşırken, kadınlarinki 3.717 ABD dolarıyla sınırlı kalmıştır (UNDP, 2003).

Türkiye'nin TCGE değerlerinin İGE değerlerinden düşük olması ulusal düzeyde toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin doğrudan göstergelerinden birisidir. Üstelik bu eşitsizlik günümüze yaklaştıkça azalmak yerine artmaktadır. Benzer durum Türkiye'nin illeri için hesaplanan TCGE değerleri için de

geçerlidir. 1997 yılı için yapılmış bir hesaplamada Türkiye'deki her ilin TCGE değerinin İGE'den düşük olduğu bulunmuştur. Konya, Afyon, Bartın ve Karabük gibi illerde insani gelişme endekslerinde toplumsal cinsiyet eşitsizliği açık bir şekilde gözükmekte, başka bir deyişle İGE değerleriyle TCGE değerleri arasındaki fark TCGE aleyhine oldukça açılmaktadır (UNDP, 2001a: 32-33).

Bütün bu göstergeler Türkiye'deki insani gelişme eğilimlerinin sadece coğrafi bölgeler ve iller düzeyinde değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet açısından da çarpıcı eşitsizlikleri barındırdığına işaret etmektedir.

SONUÇ

Gelişmenin uzun süre daha çok iktisadi boyutuyla değerlendirilmesi ve tanımlanması son dönemlerde eleştirilmeye başlanmıştır. Gelişmenin asıl odak noktasının insan olduğu görüşünden hareketle, insanın gelişimine yönelik iyileştirmelerin önemine vurgu yapılmaya başlanmıştır. Hatta gelişmenin tamamen insani gelişme ile özdeşleştirilmesi gündeme gelmiştir. Gelişme olgusuna bakış açısındaki bu değişim, düzeyinin belirlenmesinde de yeni ölçütlerin kullanılmasını beraberinde getirmiş ve bu alandaki en yetkin çalışmalar Birleşmiş Milletler tarafından 1990 yılında başlatılan ve günümüze kadar geliştirilerek sürdürülen insani gelişme göstergeleri olmuştur. Bu göstergeler içinden İGE, gelişmenin nihai amacına yönelik temel değişkenleri içinde barındırması ve dünyadaki ülkelerin tümünü kapsaması açısından en yaygın kullanılan gelişme ölçütü haline gelmiştir.

Türkiye'nin son elli yıldaki İGE değerlerinin değişimi izlendiğinde, 1970'lere kadar içinde bulunduğu düşük insani gelişme sınıflamasından, orta insani gelişme sınıflamasına geçtiği ve günümüzde yüksek insani gelişme sınıflamasına oldukça yaklaştığı ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin bu performansı ile insani gelişme alanında en hızlı ilerleyen ülkeler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Endeks değerinde zaman içinde gözlenen mutlak değişim miktarları ülkenin geliştiğini göstermekle birlikte, ülke sıralamasının Türkiye lehine değişmemesi, yüksek endeks değerine sahip ülkelerin de en az Türkiye kadar hızla ilerlediğini açığa çıkarmaktadır.

Türkiye'nin insani gelişme alanında gösterdiği performansı daha iyi anlayabilmek için bazı ülke gruplarıyla karşılaştırmalar yapılmış ancak bu karşılaştırmalardan Türkiye lehine sonuçlar elde edilememiştir. İGE'nin son çeyrek yüzyıldaki gelişimine bakıldığında Türkiye, AB'ye aday ülkeler arasında en iyi gelişme gösteren ülkelerin başında gelmesine rağmen, günümüzde İGE değeri en düşük ülke konumundadır. Dolayısıyla Türkiye, AB'ye aday diğer ülkelerle karşılaştırıldığında, insani gelişme alanında daha ileri adımlar atmak

durumundadır. Benzer duruma yükselen piyasa ekonomileriyle yapılan karşılaştırmalarda da rastlanmaktadır. Gelişme düzeyi, iktisadi yapısı ve küreselleşme sürecine uyum çabalarıyla birbirlerine yakın konumda bulunan bu ekonomiler içinde Türkiye insani gelişme açısından görece olarak oldukça geri kalmış gözükmektedir.

Bütün bunlara rağmen, Türkiye'nin İGE değerlerindeki mutlak gelişmeler oldukça çarpıcıdır. Bu durum, Türkiye'deki yaşam standartlarının son yarım yüzyılda önemli ölçüde iyileştiğini göstermektedir. Buna karşın, İGE bağlamında elde edilen kazanımlar ülke içinde eşit olarak dağıtılamamaktadır. Kısacası, Türkiye insani gelişme alanında ilerlemekte, ancak ülke içinde eşitsizlikler de artmaktadır. Eşitsizlikler coğrafi bölgelerden kişi başına gelir düzeyine; eğitim düzeyinden toplumsal cinsiyet gruplarına kadar uzanmaktadır. Bunlardan daha önemlisi var olan eşitsizliklerin zaman içinde azalmak yerine derinleşiyor olmasıdır.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular Türkiye'nin insani gelişme alanında bugüne kadar elde ettiği kazanımların ötesine geçebilmesi ve uluslararası karşılaştırmalardaki görece konumunun ilerleyebilmesi için köklü değişimlere gereksinim duyduğunu göstermektedir. Bu çerçevede özellikle eğitim ve sağlık alanına ayrılan kaynakların artırılmasının zorunluluğuna vurgu yapılmalıdır. Kamu harcamalarındaki öncelik bu alanlara kaydırılmalıdır¹⁰. Diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye'nin eğitim düzeyi görece olarak en kötü performansın sergilendiği bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da özellikle toplumsal cinsiyet farklılıkları belirleyici bir etken olarak gözükmektedir. Farklı bir anlatımla Türkiye'deki kadınların okur-yazarlık ve okullaşma oranlarının erkeklerin oldukça gerisinde kalması sadece ülkenin TCGE değerlerini düşürmekle kalmamakta, aynı zamanda İGE değerinin de yeterince hızlı artmasını frenlemektedir. Dolayısıyla, özellikle kadınların eğitim olanaklarına erişimini sağlayacak politikaların geliştirilmesine gereksinim duyulmaktadır.

Bununla birlikte, Türkiye'nin bölgesel dengesizliklerini giderebilmek için, halen sürdürülmekte olan Güney Doğu Anadolu projesine ek olarak, özellikle yoksul gruplar ve kadınlar üzerinde odaklanan kısa dönemli insani gelişme programlarının görece olarak geri kalmış coğrafi bölgelerde zaman geçirilmeden uygulamaya sokulması zorunlu gözükmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin insani gelişme alanında karşılaştığı eşitsizlik ve dengesizliklerin daha sürdürülebilir ve adil bir insani gelişme düzeyine ulaşabilmesi için fırsatlar yarattığını, bu fırsatların değerlendirilebilmesi durumunda ülkenin gelişme düzeyinin görece konumunun da bugünkünden daha ileri noktalara taşınabileceği görülmektedir. Sorun tercihlerin ve kaynakların insani gelişmeden yana kullanılıp kullanılmayacağı noktasındadır.

NOTLAR

¹ Şenses (1984:111) iki savaş arasındaki dönemde sadece GOÜ'ün değil, GÜ'ün de büyüme performanslarının düşük olduğunu ve bu durumun GÜ için tehlike işaretleri verdiğini belirtmektedir.

² İkinci Dünya Savaşı sonrasında 1970'lerin ortalarına kadar uzanan otuz yıllık dönem iktisadi büyümenin "altın çağı" olarak nitelendirilmektedir (Bruno, 1994: 11). Hem GOÜ, hem de GÜ açısından bu dönemde ulaşılan büyüme oranları tarihsel olarak en yüksek oranları göstermektedir (Morawetz, 1978: 12; Yotopoulos ve Nugent, 1976: 4). Özellikle GOÜ'ün bu dönemdeki büyüme oranlarının bugünkü GÜ'ün onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllardaki performansının üzerinde olması dikkat çekicidir (Rosen, 1984: 21; Bhagwati, 1984: 58-59).

³ Haider Naqvi'nin 15 gelişmekte olan ülkenin 1970-1990 yılları arasındaki gelişme ile ilişkili verilerini kullanarak yaptığı ampirik bir çalışmasının sonuçları bu görüşleri destekler niteliktedir. Naqvi (1995:543-556)'ye göre, kişi başına GSYİH'nın büyümesi, makro-ekonomik istikrar ve gelirin daha iyi dağıtılması arasında uyumlu bir ilişki vardır. Ek olarak, yoksulluğun önemli ölçüde azaltılması ve insani gelişmenin temel göstergelerinin iyileştirilebilmesi, kişi başına gelirin hızla arttırıldığı ülkelerde gerçekleştirilebilmiştir. Gelişmenin bu özelliğini "düzenli dönüşüm" olarak adlandıran Naqvi, bu dönüşümün kişi başına gelirin yılda ortalama yüzde 3'ün üstünde büyüdüğü ülkelerde açıkça görüldüğünü belirtmektedir.

⁴ Yetişkinlerin okuma-yazma oranının ortalamadaki ağırlığı 2/3, ortalama eğitim süresinin ise 1/3'dür. Bu iki değişkenin ağırlıklı ortalaması alınarak "ülkenin ulaştığı eğitim düzeyi" (educational attainment) belirlenmektedir.

⁵ YFNE'nin en önemli eksikliklerinden birisi gelirle ilgili herhangi bir göstergenin endekste yer almamasıdır. Oysa İGE geliri endekse dahil ederek insani gelişmenin maddi refah boyutunu da göz önüne almaktadır.

⁶ 2001 yılında Japonya 81.3 ile en yüksek, Zambia ise 33.4 ile en düşük ortalama yaşam beklentisine sahip olan ülkelerdir (UNDP 2003).

⁷ Benzer şekilde, Endonezya, Mısır, Nepal, Bolivya, Hindistan, Suriye, Cezayir, Fas, İran ve Sudan gibi 1975-2001 yılları arasında İGE değerleri Türkiye'den daha hızlı artan ülkelerin 2001 yılı İGE sıralamasındaki yerleri Türkiye'nin altındadır (UNDP 2003).

⁸ Eşitsizlik artışı sadece bölgesel düzeyde değil, il düzeyinde de kendisini göstermektedir. 1975 yılında en düşük ve en yüksek İGE değerlerine sahip olan iller arasındaki fark 0,324 iken, 1997 yılında 0,345 olmuştur. (UNDP, 2001a: 30-31 ve 38-39).

⁹ Sekiz yıllık zorunlu ilköğretimin devreye sokulmasına rağmen, kadınlar için birleşik okullaşma oranının hemen hemen hiç değişmeden kalması ilginç gözükmektedir. Bu durum sekiz yıllık zorunlu ilköğretimin uygulama aşamasında sorunlarla karşılaştığının ve/veya ülkedeki toplumsal cinsiyet ayırımından kaynaklanan eşitsizliklere çözüm olamadığının bir göstergesi olarak da değerlendirilebilir.

¹⁰ Oysa 2001 yılında kamu harcamalarından toplam borç servisine ve savunma harcamalarına ayrılan pay eğitim ve sağlığa ayrılanın 3 katına ulaşmaktadır (UNDP, 2003).

KAYNAKÇA

- Adelman, I. (1961), *Theories of Economic Growth and Development*, Stanford: Stanford University Press.
- Adelman, I. ve C. T. Morris, (1983), *Economic Growth and Social Equity in Developing Countries*, Stanford: Stanford University Press.
- Amin, S. (1973), *Le Développement Inégal: Essai sur Les Formes Sociales du Capitalisme Périphérique*, Paris: Les Editions de Minuit.
- Arndt, H. W. (1987), *Economic Development: The History of an Idea*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Arndt, H. W. (1978), *The Rise And Fall of Economic Growth; A Study in Contemporary Thought*, Hellbourne: Longman Cheshire.
- Bhagwati, J. (1984), "Development Economics: What Have We Learned?", *METU Studies in Development*, 11 (1-2), 49-69.
- Bruno, M. (1994), "Development Issues in a Changing World: New Lessons, Old Debates, Open Questions", M. Bruno ve B. Pleskovic (der.), *Proceedings of the World Bank Annual Conference on Development Economics 1994* içinde, Washington DC, 9-19.
- Chenery, H. B. vd. (1974), *Redistribution with Growth*, London: Oxford University Press.
- Crafts, N. (2002), "The Human Development Index, 1870-1999: Some Revised Estimates", *European Review of Economic History*, 6, 395-405.
- Çavuşgil, S.T. (1997), "Measuring the Potential of Emerging Markets: An Indexing Approach", *Business Horizons*, January/February, 87-91.
- DPT (1996), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-1995)*, Ankara: DPT Yayınları.
- Ellsworth, P. T. (1950), *The International Economy*, New York: Macmillan.
- Emmanuel, A. (1972), *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*, New York: Monthly Review Press.
- Frank, A. G. (1967), *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York: Monthly Review Press.

- Gall, P. (1992), "What Really Matters - Human Development", C. K. Wilber ve K. P. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment* içinde, Singapore: McGraw-Hill, Inc., 532-541.
- Griffin, K. ve J. Knight (1992), "Human Development: The Case for Renewed Emphasis", C. K. Wilber ve K. P. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment* içinde, Singapore: McGraw-Hill, Inc., 576-609.
- Ingham, B. (1993), "The Meaning of Development: Interactions Between "New" and "Old" Ideas", *World Development*, 21 (11), 1803-1821.
- Lynn, S. R. (2003), *Economic Development: Theory and Practice for a Divided World*, New Jersey: Pearson Education, Inc.
- Morawetz, D. (1978); *Twenty-Five Years of Economic Development 1950 to 1975*, Baltimore- London: The John Hopkins University Press.
- Morris, M. D. (1979), *Measuring the Conditions of the World's Poor: The Physical Quality of Life Index*, London: Frank Cass.
- Naqvi, S. N. H. (1995), "The Nature of Economic Development", *World Development*, 23 (4), 543-556.
- Okun, B. ve R. W. Richardson, (1962), *Studies in Economic Development*, New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Rosen, G. (1984), "Development Economics: Some Thoughts on Its Past and Its Future", *METU Studies in Development*, 11 (1-2), 21-28.
- Rostow, W. W. (1975), *How It All Began: Origins of the Modern Economy*, London: Methuen.
- Rostow, W. W. (1971), *Politics and Stages of Economic Growth*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sen, A. (1992), "Development: Which Way Now?", C. K. Wilber ve K. P. Jameson (der.), *The Political Economy of Development and Underdevelopment* içinde, Singapore: McGraw-Hill, Inc., 5-26.
- Streeten, P. vd. (1981), *First Things First: Meeting Basic Human Needs in Developing Countries*, New York: Oxford University Press.
- Şenses, F. (1984), "Development Economics at a Crossroad", *METU Studies in Development*, 11 (1-2), 109-150.

- Todaro, M.P. ve S.C. Smith (2003), *Economic Development*, Essex: Addison Wesley.
- United Nations (1948), *Economic Report: Salient Features of the World Economic Situation, 1945-47*, New York.
- UNDP (2003), *Human Development Report 2003*, <http://www.undp.org/hdr2003>.
- UNDP (2002), *Human Development Report 2002*, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2001), *Human Development Report 2001*, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (2001a), *İnsani Gelişme Raporu, Türkiye 2001*, Ankara
- UNDP (1998), *UNDP Poverty Report: Overcoming Human Poverty*, New York: United Nations Publications.
- UNDP (1998a), *Human Development Report 1998*, Oxford: Oxford University Press.
- UNDP (1995), *Human Development Report 1995, Turkey*, Ankara.
- UNDP (1992), *Human Development Report 1992*, Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (1993), *World Development Report 1993*, Oxford: Oxford University Press.
- World Bank (1987), *World Development Report 1987*, Oxford: Oxford University Press.
- Yotopoulos, P. A. ve J. B. Nugent (1976), *Economics of Development, Empirical Investigations*, New York: Harper & Row Publishers.